

ДАВРЛАШТИРИШНИНГ ЦИВИЛИЗАЦИОН ЁНДАШУВИ ШАКЛЛАНИШИ МАСАЛАСИГА ДОИР

Абдуқаюмов Асрор Раимович

*Термиз давлат университети Археология
кафедраси доценти, тарих фанлари номзоди
abduqayumov1980@yandex.ru
<https://orcid.org/0003-0015-2453-1134>
UDK: 94(575.1)*

Аннотация: Мақолада инсоният тарихини даврлаштириш тизимида кенг эътироф этилаётган цивилизация ёндашувнинг моҳияти ҳамда шаклланиши тарихшунослик жиҳатидан тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: Даврлаштириш, жамият, шаҳар маданияти, ёзув, формацион таълим, ижтимоий-иқтисодий тузум, цивилизация.

Аннотация: В статье исследуется историография, а также, сущность и становление цивилизационного подхода в системе периодизации истории человечества.

Ключевые слова: Периодизация, общество, городская культура, письмо, формационная доктрина, социально-экономический строй, цивилизация.

Summary: The article issues historiography, as well as the essence and formation of the civilizational approach in the system of periodization of human history.

Key words: periodization, society, urban culture, letter, formation doctrine, socio-economic system, civilization.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Одамзод тарихини илмий даврлаштиришнинг янги ёндашувини ишлаб чиқиш бугунги кунда нафақат назарий жиҳатдан, балки, амалий жиҳатдан ҳам ижтимоий-гуманитар соҳа олимлари олдидаги энг муҳим муаммолардан бирига айланмоқда. Чунки, қарийб уч ярим миллион йиллик тарихий тараққиёт даврида одамзод биоижтимоий мавжудот сифатида ҳам табиий-биологик ҳам ижтимоий жиҳатдан жуда катта ривожланиш йўлини босиб ўтди (ижтимоий ривожланиш жараёни ҳали ҳамон давом

этномоқда) [1; с. 25]. Ушбу ривожланиш йўлининг ўзига хос хусусиятлари, энг муҳим омилларга таянган тарихий босқичлари қонуниятларини тадқиқ ва таҳлил этиш энг аввало инсониятнинг ўз-ўзини англаб етишига имкон беради. Қолаверса, жамият юксалишининг бугунги даражасида юзага келаётган ўзаро ижтимоий муносабатлар, иқтисодиёт, сиёсат, маданият ва маънавият жабҳаларидаги ўта назик ҳамда зиддиятли муаммоларнинг туб моҳиятини тушуниб етиш, уларни бартараф этишнинг энг мақбул йўллари топиш ва ижтимоий ҳаётга самарали татбиқ этиш жараёнида ҳам ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Шуни ҳам таъкидлаш керакки, даврлаштиришнинг янги концепциясини ишлаб чиқиш жараёни энг аввало шу кунга қадар ушбу йўналишда мавжуд бўлган ёндашув, концепция ва таълимотларни ҳар томонлама таҳлил этиш асосида юзага келади.

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Маълумки, сўнгги йилларда тарих фанининг турли соҳаларида олиб борилаётган тадқиқотларда даврлаштиришнинг цивилизация ёндашувига катта эътибор қаратилмоқда. Айниқса, даврлаштиришнинг формацион таълимоти ҳар томонлама одамзод ва жамият тараққиётининг замон талабларига мутлақо жавоб бера олмаётган бугунги кунда муқобил назария сифатида цивилизация ёндашув аксарият тадқиқотчилар изланишларида муҳим ўрин тутмоқда. Бундай ҳолат нафақат маҳаллий тарихчилар [2], балки бир қатор хорижлик турли соҳа олимларининг илмий тадқиқотларида ҳам яққол кўзга

ташланмоқда [3]. Тадқиқотларнинг бундай кенг географияси ва ижтимоий-гуманитар фанларнинг турли соҳа вакиллари қамраб олганлиги юқорида таъкидлаганимиздек, тарихни илмий даврлаштириш бугунги кунда қанчалик принципиал аҳамиятга эга эканлигини яна бир бор исботлайди. Ўз навбатида, ёндашувнинг назарий жиҳатдан вужудга келиши ва ривожланиш жиҳатларини илмий тадқиқ ва таҳлил этишни кун тартибига қўяди.

Илмий таҳлиллار шуни кўрсатмоқдаки, бугунги кунга қадар одамзод тарихини даврлаштиришнинг тарихшунослиги юзасидан алоҳида тадқиқот амалга оширилмаган, ҳатто даврлаштириш бўйича ёндашув, концепция ва таълимотларнинг илмий-назарий масалалари юзасидан алоҳида, умумлашма таҳлиллار эълон қилинмаган. Аксарият ҳолларда бу масалага доир фикрлар ва муносабатни кўпгина тадқиқотларда тарқоқ, якуний ва тугал ечимга эга бўлмаган ҳолатда учратамиз. Ваҳоланки, даврлаштиришнинг назарий ва амалий жиҳатлари жамият ва инсоният тараққиётининг нафақат тарих, балки бугунги даражаси учун ҳам нечоғли аҳамият касб этишини юқорида таъкидлаб ўтдик. Шу сабабли цивилизациявий ёндашувнинг назарий масалаларини таҳлил этиш ушбу кичик тадқиқотнинг бош муаммоси ҳисобланади. Шу ўринда ҳақли савол туғилади: даврлаштиришга цивилизацион ёндашувнинг назарий асослари нималардан иборат ёки ушбу ёндашув бир неча миллион йиллик инсоният тарихининг энг муҳим даврларини белгилашда қандай омилларга таянади? Бизга яхши маълум, даврлаштиришнинг формацион таълимоти қуйидаги назарий асосларга таянган: биринчидан, кишилик жамияти ўз тарихида кетма-кет келувчи машҳур бешта ижтимоий-иқтисодий тузум – формациялар шароитида яшаб келган; иккинчидан, жамият доимо бир-бирига қарама-қарши бўлган асосий икки - эзувчи ва эзилувчи синфлардан ташкил топган. Кишилик тарихи шу икки синф ўртасидаги доимий

ўзаро курашлар ҳосиласи ҳисобланади; учинчидан, қарама-қарши синфларнинг ўзаро курашида давлат ҳокимияти юқори синфнинг қуйи синф устидан ҳукмронлик куроли ҳисобланади. Шу сабабли жамиятда синфлар ўртасидаги тенгликни таъминлаш учун қуйи синф албатта ҳокимиятни эгаллаши ва давлат бошқарувини ўз қўлига олмоғи лозим бўлади. Ушбу жараёнда курулли инқилоб ҳал қилувчи аҳамиятга эга ҳисобланади [4; с. 24, 5; с. 87]. Даврлаштиришнинг цивилизациявий ёндашувини эътироф этувчи тадқиқотчиларнинг асарларини ўрганиш ва таҳлил этиш давомида афсуски, ушбу ёндашувда бу каби муайян тизимга солинган (гарчи жамиятнинг замон талабларига мос кемаса-да) ва аниқ белгилаб қўйилган назарий-методологик асослар ёритилмаганлиги маълум бўлди.

Маълумки, цивилизация атамаси тарих фанида одамзод тарихининг алоҳида босқичи сифатида дастлаб 1776 йилда А. Фергюссон томонидан эътироф этилди [6; р.2]. 1877 йилда АҚШлик этнограф олим Л.Г. Морган ўзининг “Қадимги жамият” асарини эълон қилди [7]. Тадқиқотчи узок йиллик этнографик кузатувлари натижасида цивилизацияни инсоният ривожига алоҳида босқич эканлигини таъкидлаб, унинг асосий етти та белгисини қайд этди. Жумладан, ишлаб чиқарувчи хўжаликнинг мавжудлиги, (касбий) бошқарув, сўзлашув тили, оила, дин, меъморчилик ҳамда хусусий мулкчилик цивилизация босқичининг асосий белгилари, мезонлари сифатида баҳоланди [7; с. 3]. А. Фергюссон ҳамда Л.Г. Морган томонидан цивилизация атамасининг алоҳида давр ҳамда тарихий жараён сифатида илмий муомалага киритилиши даврлаштириш борасидаги кенг қамровли тадқиқотларга замин яратди. Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, XVIII-XIX асрларда цивилизация атамасининг инсоният тарихидаги ёввойилик ва варварлик босқичларига нисбатан алоҳида, тараққий этган давр маъносида қўлланилиши нафақат тарих балки, ўша даврда олиб борилган деярли барча

фалсафий ва социологик изланишларга хос эди [8; с. 339]. Жумладан, инсоният тарихий тараққиётининг фалсафий масалаларига доир дастлабки кенг қамровли изланишларни амалга оширган А.Л. Метлинский ўз тадқиқоти[9]да цивилизациянинг асосий белгиларига тўхталиб ўтади. Тадқиқотчининг фикрича, монархия тузумидаги давлатчилик, мафкура вазифасини ўтаган дин, ягона сўзлашув тили, ишлаб чиқариш, илм-фан ҳамда санъат ва анъаналарнинг тараққий этиши цивилизациянинг асосий мезонлари ҳисобланади [9; с. 64]. Тадқиқотчи ўз қарашларини фалсафа тарихининг Д. Вико, Н. Макиавелли, Ш.Л. Монтескье, Р. Бэкон, И. Кант каби мумтоз намояндлари ёндашувлари билан бойитган. Шу тариқа XIX асрда цивилизация атамаси инсоният тараққиётидаги маълум бир тарихий жараён ва даврга муносабат, ёндашув сифатида кенг илмий жамоатчилик орасида ёйилди. Шуни алоҳида қайд этиш керакки, бу ёндашувнинг тадқиқот объекти ҳамда назарий асослари маълум ҳудудни ишғол этган ва табақаларга бўлинган жамият, профессионал бошқарув, яъни давлатчилик, аниқ тизимга солинган ёзув ва шаҳар маданиятининг пайдо бўлиши ва ривожланиши каби белги-мезонларни қамраб олган эди. Бундан ташқари, барча тарихий, фалсафий ва социологик тадқиқотларда Қадимги Шарқнинг тараққиёт ўчоқлари – Месопотамия, Нил, Ҳинд, Ганг, Янцзи ва Хуанхе водийларида вужудга келган илк шаҳар ва давлатлар, ёзув, илм-фан ва санъат цивилизациян ёндашувнинг дастлабки маконлари сифатида эътироф этилди. Ҳатто XIX асрнинг сўнгги чорагида тадқиқотчи Л.И.Мечников томонидан цивилизациянинг географик шарт-шароитларга боғлиқ равишда “дарё цивилизациялари” (Месопотамия, Миср, Ҳиндистон, Хитой), “денгиз цивилизациялари” (Ўрта Ер денгизи ҳавзасидаги Финикия, Карфаген, Греция, Рим) ва “океан цивилизациялари” (Буюк Британия мисолида) каби босқичларда ривожланганлиги ҳақидаги қарашлар

илгари сурилди [10; с. 337-339].

XX асрнинг 20-30-йиллари археологик тадқиқотларнинг ривожланиши билан боғлиқ равишда цивилизациян ёндашувнинг шаклланиши жараёнида муҳим давр ҳисобланади. Айнан шу даврда А.Тойнби ва Г.Чайльд каби тадқиқотчилар томонидан амалга оширилган кенг қамровли изланишлар даврлаштиришнинг цивилизациян ёндашуви ривожига катта аҳамиятга эга бўлди. Жумладан, Г. Чайльд ўзининг бир қатор асарларида [11] одамзоднинг бир неча миллион йиллик ўтмиш тарихига атрофлича тўхталиб ўтди. Тадқиқотчи археологик тадқиқотларнинг кенг қамровли таҳлилларига таянган ҳолда ибтидоий давр одамларининг турмуш тарзини таҳлил этиб, одамзод тарихини куйидаги уч даврга ажратди:

Биринчи босқич – қарийб икки млн. йил илгари *Номо* туридаги одамзод тарихининг бошланиши. Одамзоднинг ҳайвонот алоҳида тури сифатида пайдо бўлиши ҳамда бошқа йиртқич ҳайвонлар сингари овчилик ва термачилик асосида табиатга тўлиқ тобе ҳолда ёввойи ҳаёт кечириши босқичи. Л.Г.Морган томонидан илгари сурилган фикрга тўлиқ қўшилган тадқиқотчи айнан термачилик ва ов хўжалиги асосидагина мавжуд бўлган одамзоднинг ушбу энг қадимги даври инсониятнинг Ер сайёрасидаги ҳаётининг қарийб 98 фоизини ташкил этганлигига тўхталиб ўтди. Замонавий этнографик кузатувларга кўра, XXI асрнинг бошларига келиб Амазонка дарёсининг ички ҳавзаси, Африканинг марказий қисми ҳамда Австралианинг айрим ҳудудларида шундай шароитда яшаётган одамлар жамоаси сақланиб қолган;

- иккинчи босқич тахминан 10-12 минг йил илгари бошланган бўлиб, дастлаб Яқин Шарқда одамлар томонидан ўсимликларни етиштириш (табиий шароитдаги деҳқончилик) ҳамда ёввойи ҳайвонларни хонакилаштириш (уй чорвачилиги) орқали озуқа маҳсулотлари захирасини кўпайтириши билан боғлиқдир. Л.Г.Морган томонидан одамзод тарихининг варварлик сифатида

баҳоланган, хўжаликнинг янги, оддий ишлаб чиқариш турига асосланган ушбу босқичи археологлар томонидан мезолит, яъни ўрта тош даври деб белгиланган;

- учинчи босқич тахминан олти минг йил илгари Нил, Фрот ва Дажла, Ҳинд дарёлари водийларида шаклланган қишлоқларнинг шаҳарлар даражасига ўсиб чиқиши билан бошланган. Шу босқичда шаклланган жамиятнинг янги вакиллари – шаҳар аҳолиси: хунармандлар, савдогарлар, руҳонийлар, мансабдор ва бошқарувчиларни озуқа билан таъминлаш зарурати деҳқонларнинг ўз эҳтиёжларидан бир неча баробар кўп миқдорда маҳсулот етиштиришига сабаб бўлган. Цивилизацияни етаклаб келган шаҳар инқилобининг зарурий ва энг муҳим маҳсули ёзувнинг кашф этилиши ҳисобланади [12; с. 14].

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Ушбу хулосалардан кўриниб турибдики, Г.Чайльд фикрича ҳам цивилизация тарихий жараён сифатида инсоният ўтмишининг маълум бир босқичи, яъни шаҳарлар ва давлатларнинг ташкил топиши ҳамда ижтимоий табақалар ва ёзувнинг шаклланиши билан чамбарчас боғлиқдир. Шунинг алоҳида қайд этиш керакки, айнан шу даврга қадар цивилизация муаммосига доир изчил изланишларни амалга оширган

тадқиқотчилар асарларида цивилизация тарихий жараён ҳамда инсоният тарихидаги ривожланишнинг алоҳида, юқори босқичи эканлиги эътироф этилди. Шу сабабли ушбу даврни цивилизация ёндашувнинг шаклланиши босқичи, деб атасак муболаға бўлмайди. Шу билан бирга цивилизация ёндашувни инсоният тарихини даврлаштириш тизимида баъзи чекланганлик хусусиятига ҳам эга эканлигини таъкидлаш лозим. Бу хусусият қуйидагиларда намоён бўлади:

Биринчидан, ёндашув тарихий жараён сифатида цивилизацияни қадимги жамоаларнинг жамиятлашув жараёнининг якуний босқичи эканлигини асослайди;

Иккинчидан, ҳам тарихий жараён ҳам ёндашув сифатида цивилизациянинг тадқиқот объекти шаҳар маданияти, мулкӣ табақалашув, профессионал бошқарув ҳамда ёзув тугал шаклланган жамиятлар ҳисобланади. Бу каби мезонлар ҳали шаклланмаган ибтидоий жамоалар ўз навбатида тадқиқот доирасига тортилмайди.

Учинчидан, цивилизация шаклланишига давом этган энг қадимги жамоалар тарихи алоҳида тадқиқот манбаи ҳисобланади. Бу каби хусусиятлар цивилизация ёндашув мезонларини тарихшунослик жиҳатидан тадқиқ этиш долзарблигини белгилаб беради.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Абдукаюмов А.Р. К новому подходу периодизации древнейшей истории человечества // European Journal of Humanities and Social Sciences. – Vienna, 2020. Vol. 1. – С. 24–32. <https://doi.org/10.29013/EJHSS-20-1-24-32>.
2. Боқиев А.А. Окс цивилизациясининг ижтимоий характери. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Термиз, 2021.
3. Гринин Л.В. Формации и цивилизации; Хаттингтон С. Столкновение цивилизаций; Голубев С.А., Миронов В.Б. Битвы цивилизаций; Миронов В.Б. Древние цивилизации.
4. Карл Маркс, Фридрих Энгельс. Манифест Коммунистической партии. – Москва: Издательство политической литературы, 1980. – С. 24.
5. Алаев Л.Б. Смутная теория и спорная практика: о новейших цивилизационных подходах к Востоку и к России // Историческая психология и социология истории. № 2, 2008. – С. 87–112.
6. Фергюссон А. Очерк истории гражданского общества. Глазго, 1767.

7. Морган Л.Г. Древнее общество.
8. Алалыкин-Извеков В.Н. Цивилизационная теория в России – прошлое, настоящее и будущее // *Biocosmology – neo-Aristotelizm*. Vol. 4. No. 3, Summer 2014.
9. Метлинский А.Л. О сущности цивилизации и значении её элементов. Издательство Харьковского университета, 1839.
10. Мечников Л.И. Цивилизация и великие исторические реки. Москва: Прогресс, 1995.
11. V. Gordon Childe. *Man makes himself*. – New York, The New American library of the world literature, 1951.
12. Гордон Чайлд. Рассвет и падение древних цивилизаций. Далекое прошлое человечества. – Москва: Центрполиграф, 2012.